

Г.Я.Адамовіч

Вымярэнні чалавечага ў літаратуры: айчынная і сусветная традыцыі

Калігула з аднайменнай драмы Альбера Камю хацеў стаў звышчалавекам, але стаў недачалавекам. Парфумер, галоўны герой аднайменнага рамана Патрыка Зюскінда, – самой прыродай народжаны недачалавек, звышмагутны выключна ў адным – у жывёльным. Недачалавек, народжаны самім грамадствам, – гэта герой (больш дакладна антыгерой) Алекс, а таксама тры яго *друга* (калі захаваць стыль аўтара рамана) і ім падобныя з рамана “Механічны апельсін” Энтані Бёрджэса. Гэты крайні полюс крайняга індывідуалізму заўважаны і вынесены на ўсеагульны суд пісьменнікам – чалавекам абвостранага ўспрымання і майстрам дасканалага валодання словам. Менавіта пісьменнік прымушае добра ўгледзецца ў падобны тым, задумацца, узважыць і падвесці “канечны вынік”.

Другім крайнім полюсам выяўлення чалавечага ў чалавеку можна назваць вышэйшую задуму Бога аб чалавеку, якога Ён стварыў па “Свайму” вобразу і падабенству, згодна з тэкстам Свяшчэннага пісання. Быць створаным “па вобразу і падабенству” да Бога абазначае не проста механічную, не залежную ад чалавека прыналежнасць да свету Боскай сутнасці, калі самому чалавеку не патрабуецца прыкладаць да гэтага ніякіх намаганняў. Быць “вобразам і падабенствам” – значыць *стаць ім*, стаць *такім*, як было Ём задумана, заслужыць гэты “вобраз і падабенства”. І дзеля гэтага чалавеку даецца жыццё – для рэалізацыі вышэйшай задумы, для развіцця зададзеных параметраў росту, для разгортвання магчымасцей свайго богападабенства. *Не быць*, значыць, не спраўдзіцца, не самарэалізавацца, гэтаксама як і застацца або стаць недачалавекам.

Быць “вобразам і падабенствам” змяшчае ў сябе пачатак, творчую задуму, зачын лёсу, “пралог”: “Зямны бажок... Ён патрабуе з неба лепшых зорак / І асалодаў лепшых на зямлі...”, – кажа Мефістофель, адзін з герояў “Фаўста” Гётэ, у “Пралогу на небе” [8, с. 159 –160]). Быць “вобразам і падабенствам” абазначае таксама і жыццёвы фінал, “канечны вынік” усіх жыццёвых і творчых намаганняў. “Дык вось канечны вынік мудрасці людской / Што толькі той жыцця і волі варт, / Хто кожны дзень за іх ідзе на бой...” [8, с. 559], – былі апошнімі словамі загалоўнага героя трагедыі Гётэ “Фаўст”.

Падобная формула патэнцыяльнай магчымасці чалавека *быць і стаць* “вобразам і падабенствам” дадзена і ў “Боскай камедыі” Дантэ: «О христиане, гордые сердцами... / Вам невдомек, что только черви мы, / В которых зреет мотылек нетленный, / На Божий суд взлетающий из тьмы» [10, с. 258].

“...канечны вынік мудрасці людской”, занатаваны ў трагедыі “Фаўст”, становіцца звычайна бачным напрыканцы жыцця, з набліжэннем смерці. Невыпадкова вядомы філосаф а. Павел Фларэнскі падкрэсліў: “Лицо человека в старости застывает маской победившей страсти”.

Уся літаратура і ўсе мастацтвы так ці інакш рухаюцца паміж гэтымі дзвюма іпастасямі, паказваючы ўзыходжанне чалавека, рэалізацыю “вобраза і падабенства” – у пошуках і знаходжанні ім свайго зямнога прызначэння – або да страты закладзенага ў ім гэтага вышэйшага патэнцыялу. Чалавеказнаўчая роля мастацтва з адлюстраваннем перыпетый жыццёвага лёсу чалавека натуральна пераходзіць да чалавекатворчай ролі. З чалавеказнаўства літаратура пераносіць акцэнт на чалавекатварэнне. У сучасным грамадстве пераважна культывуецца прынцыпова іншая парадыгма.

Жыццё чалавека прадвызначана пэўным алгарытмам і яго трыма крокамі: нараджацца – потам і цяжкай працай здабываць хлеб свой / у пакутах нараджаць дзяцей – і паміраць, – як акрэслена ў Старым запавеце. Англійскі пісьменнік С.Моэм у рамане «Бремя страстей человеческих» паўтарыў гэты алгарытм: «Филипп вспомнил рассказ аб одном восточном владыке, который захотел узнать всю историю человечества; мудрец принес ему пятьсот томов; занятый государственными делами, царь отослал его повелев изложить все это в более сжатой форме; через двадцать лет мудрец вернулся – история человечества занимала теперь всего пятьдесят томов, но царь был уже слишком стар, чтобы одолеть столько толстых книг, и снова отослал мудреца; прошло еще двадцать лет, и постаревший, убеленный сединами мудрец принес владыке один-единственный том, содержащий всю премудрость мира, которую тот жаждал познать; но царь лежал на смертном одре, и у него не осталось времени, чтобы прочесть даже одну эту книгу. Тогда мудрец изложил ему историю человечества в одной строке, и она гласила: человек рождается, страдает и умирает...» [15, с.548].

Ёсць у гэтым алгарытме адна «свабодная» пазіцыя паміж дзвюма кропкамі, паміж першай і апошняй, дзе «Не я нарадзіўся – мяне нарадзілі... Не я паміраю – мяне памруць...», – як мудра было сказана А. Разанавым [19, с. 27]. І гэта пазіцыя – само жыццё, жыццё як уласна прамоўленае «слова», як тое, што сам чалавек робіць са сваім жыццём. І менавіта яно, народжанае самім чалавекам «слова» пра самога сябе, спраўджвае або абвяргае гэтую задуму – *быць альбо не быць* «вобразам і падабенствам».

Калі абапірацца на дыялог-спрэчку аб чалавеку паміж Госпадам і Мефістофелем у “Пралогу на небе” (другім уступе да трагедыі “Фаўст” Гётэ), дык магчымасць узвышэння, “магутнасць творчага гарэння” [8, с. 158] дадзены чалавеку самім Госпадам: *быць!* Яна ж мае сваю альтэрнатыву ў словах Спакушальніка (Мефістофеля) адносна чалавека: “ползая в поме́те, жрать будет прах от башмака” [7, с. 18]: *не быць!* Гасподзь і Мефістофель спрачаюцца: *быць альбо не быць* чалавеку чалавекам. Яны спрачаюцца ў часы “ад Іова”. Не завершана гэта спрэчка пры жыцці Гётэ. Працягваецца яна і зараз. “Кожны з нас – частка вялікай і ашаламляльнай гісторыі барацьбы сатаны з Богам”, – кажа святар Свята-Петрапаўлаўскага сабора г. Мінска Віталь Харытановіч [4, с. 6].

Нас цікавіць сюжэт, у якім чалавек спраўджвае або не спраўджвае сваю магчымасць *пераўтварэння*, змянення ад “чарвяка” да “матылька” (паводле Дантэ, што цытавалася вышэй), набыцця “вобраза і падабенства”. Цікаваць

магчымасць і яе рэалізацыя, “канечны вынік”. З мэтай акрэсліць шляхі жыццёвага лёсу чалавека, азірнемся назад разам з Фаўстам, які падводзіць “канечны вынік”. “Канечны вынік” – гэта “крышталь” пражытага і перажытага, “паэзіі і праўды” (па назве твора Гётэ), жыццёвага вопыту, усёй сумы, сукупнасці таго, што адбылося. Таму трэба пералічыць крокі жыццёвай “крышталізацыі” чалавека, якія абазначыліся, акрэсліліся ў ім у вобразе маскі “победившей страсти” (паводле П.Фларэнскага).

“**Дык вось канечны вынік мудрасці людской...**», – кажа Фаўст і глядзіць наперад: чалавек, паміраючы, здольны прадбачыць будучыню. Гэты матыў (чалавек, паміраючы, прадбачыць будучыню) вядомы са старажытных, паганскіх вераванняў, ён жа пашыраны і ў літаратуры Сярэднявечча. “Канечны вынік” для Фаўста бачыцца наперадзе. Але найперш ён усё ж застаецца ззаду – гэта набыткі пражытага, “скарб” перажытага (“І гэты скарб... / У сэрцы перажыты”, – як надалей скажа герой Якуба Коласа [13, с. 291]). У лірычным уступе да сваёй трагедыі Гётэ сфармуляваў думку, што адгукнулася ў творах іншых аўтараў: «Насущное отходит вдаль, а давность, / Приблизившись, приобретает явность» [7, с. 8].

Варта пералічыць папярэднія вынікі вызначэння сутнасці чалавека і мэтай яго жыцця ў сукупнасці “канечнага выніку”, зробленыя ў трагедыі Гётэ.

Першы вынік “мудрасці людской” заключаецца ў наступным. Каб спраўдзіць вышэйшую задуму Бога пра чалавека (або ніжэйшую – Сатаны), **чалавек павінен рэалізаваць сябе або выканаць сваё вышэйшае прадвызначэнне**. У еўрапейскай цывілізацыі гэта думка сфармулявана ў антычныя часы, у “Энеідзе” старажытнага паэта Вергілія. Эней, загатоўны герой паэмы, 12 месяцаў заставаўся побач з Дзідонай, карфагенскай царыцай, якую кахаў. Але не каханне было яго “пакліканнем”. Зразумець сваё прызначэнне, “волю багоў”, знайсці і спраўдзіць сваё пакліканне, – вось што рухае героем твора што спрыяла не толькі яго ўзвелічэнню, але і ўзвелічэнню створанага згодна з гэтым наканаваннем горада (Рым), імперыі (Рымскай імперыі) і дынастыі (Юлія Цэзара, Актавіяна Аўгуста).

Таму што рэалізоўваючы сябе, чалавек так ці інакш спраўджае або Боскае, або дзябальскае ў сваёй натуры, у сваёй душы. Як сказаў сучасны літаратуразнавец І.А. Чарота, “... усе мы на роўнай адлегласці ад Бога, але не на аднолькавай адлегласці Да Бога. Бо апошняе залежыць ад таго, рухаецца чалавек насустрач Богу ці не” [23, с. 7]. Гэта значыць, **тое, праз што рэалізоўвае сябе чалавек, набліжае яго да Бога або аддаляе ад Яго**.

Калі вызначаць, праз якія віды дзейнасці, учынкi, справы чалавек рэалізоўвае сябе, тады варта звярнуцца да феномена чалавека, складнікаў яго чалавечай сутнасці. Так, у траянскім цыкле міфаў расказваецца пра суд Парыса, які павінен быў аддаць яблык прыгажэйшай з багiнь. Звяртаючыся да Парыса, кожная з багiнь спакушае чалавека найвялікшым з таго, чым можа валодаць чалавек: Гера абяцае яму ўладу над людзьмі (сацыяльнае), Афiна – быць дужэйшым за ўсіх (прыроднае), Афрадэіта можа падарыць каханне прыгажэйшай з жанчын (пачуццёвае). Думаецца, што сучасны чалавек,

аказаўшыся “на ростанях”, абраў бы іншы шлях, чым гэта зрабіў Парыс, які аддаў перавагу вышэйшаму з пачуццяў – Каханню...

Згодна з сучаснымі трактоўкамі філосафаў, чалавек з’яўляецца адзінствам трох пачаткаў: біялагічнага, сацыяльнага і псіхічнага. Значыць, так ці інакш у сваім жыцці ён ажыццяўляе і рэалізоўвае адзін з іх або сукупнасць іх. Калі чалавек рэалізоўвае сябе праз біялагічнае (за выключэннем нараджэння дзіцяці), бачым часцей зніжэнне чалавечага ў чалавеку: “Ён розумам святло тваё заве / І з ім усё-такі жывёлінай жыве” [8, с. 159], – не сумуе Мефістофель у вядомай спрэчцы з Госпадам за душу Фаўста. Сацыяльнае агучана ў формуле “человек есть человек общественный” (паводле К. Маркса). Рэалізоўваць сябе пераважна ў сацыяльным плане, значыць, як вучыць гісторыя і літаратура XX ст., быць адзінкай сярод тысяч, мільёнаў сабе падобных, быць вінцікам у сацыяльным механізме і г.д. Калі чалавек рэалізоўвае сябе праз псіхічнае, пачуццёвае, назіраем або ўзвышэнне, або зніжэнне чалавечага ў чалавеку, – таксама ў залежнасці ад “канечнага выніку”.

Рэалізоўваючы сябе, чалавек так ці інакш спраўджвае або не спраўджвае сваё прадвызначэнне, сваю асаблівую ролю ў гісторыі, у жыцці іншага чалавека, пэўнай мясцовасці, народа, чалавецтва. І чым большая роля выконваецца чалавекам, тым большая адказнасць кладзецца на яго плечы, тым больш адметна накладваецца яго лёс на лёс грамадства, на развіццё нацыянальнай, чалавечай культуры і цывілізацыі. Духоўныя жа заваёвы могуць быць толькі на шляху Служэння. Слуга, але не раб, – прыныпова іншая іпастась чалавека. У рамане “Гульня шкляных перлаў” нямецка-швейцарскага пісьменніка Германа Гесэ адзін з герояў, Старэйшы брат, пакінуў чалавечае грамадства, каб прысвяціць сябе захаванню кітайскай даўніны, стварыўшы чароўны куток-сад – Бамбукавы гай.

“Старэйшы Брат засмяўся.

–... Пасадзіць і вьгадаваць у гэтым свеце чароўны бамбукавы гаёк яшчэ можна. Але ці ўдасца садоўніку ўмясціць увесь свет у гэты свой гай...

Не адзін раз Ёзэф Кнэхт гаварыў пра месяцы, праведзеныя ў Бамбукавым гаі, як пра асабліва шчаслівы час свайго жыцця, часта называў яго “пачаткам абуджэння”... Крыху падобны, хоць і не зусім аднолькавы сэнс ён да гэтага надаваў слову “пакліканне”. Варта дапусціць, што “абуджацца” азначала ў яго імгненна ўсведамляць самога сябе, сваё месца ў кастальскім і агульначалавечым свеце... спакваля акцэнт перасоўваецца да самапазнання... свайго адмысловага, адметнага і непаўторнага становішча і прызначэння...” [6, с. 110].

Кім быць і як служыць – у гэтым бачыцца магчымасць сваёй самарэалізацыі ў свеце.

Фаўст здзяйсняе сябе ў *паўнаце* жыцця.

Маргарыта здзяйсняе сябе ў *любаві* да Фаўста.

Сымон-музыка здзяйсняе сябе ў *служэнні Мастацтву*.

Служэнне. Паўната жыцця. Любоў. Тры адказы на пытанне аб сутнасці жыцця, аб тым, праз што можа рэалізаваць сябе чалавек. І гэтыя адказы змяшчаюцца ў двух творах – “Фаўст” Гётэ і “Сымон-музыка” Коласа.

Дантаўскі герой праходзіць праз Пекла, Чыснец і Рай, каб наблізіцца да Бога, каб спазнаць асноўны закон, згодна з якім пабудаваны Сусвет, які злучае зоркі і сузор'і, а чалавека – з усім сутным: “**Любовь**, что движет солнце и светила” [10, с. 521]. Таму што ў аснове Служэння, у аснове Жыцця – Любоў. І яна рухае чалавекам у розныя перыяды яго жыцця, на шляхах яго Служэння, у часы нараджэння і смерці. Таму што закон Любоўі – гэта наймагутнейшы, найвялікшы закон Сусвету.

Так *любіць* сваё мора, сваю рыбу, свае птушкі стары кубінскі рыбак Санц'яга (па творы Хемінгуэя “Стары і мора”): “Ён вельмі любіў лятучых рыб, бо тыя былі яго найбольшымі сябрамі ў акіяне... Ён любіў зялёных чарапах і ястрабіныя дзюбы за іх элігантнасць і спрыт... Марскія свінні – гэта добрыя істоты... Яны нашыя браты, як лятучыя рыбы... Потым ён стаў шкадаваць вялікую рыбу, што зачэпілася на кручок... – Рыба, – сказаў ён, – я люблю цябе і вельмі шаную...” [22].

Так *любіць* сваю пушчу стары паляшук дзед Даніла з траэмы Якуба Коласа “Сымон-музыка”. Душа – гэта слова сустракаецца ў аповедах дзеда Данілы і пра яго шмат разоў: “І душа па ёй тужыла”, бо гэта душа чалавека, які любіць пушчу, у каго ўсе праявы яе жыцця выклікаюць здзіўленне: “падзівіцца іх красой”, “вось дзе музыка – паслухаць”, “але пушча больш маўчыць”, “свята вее ў ім”, “дрэва кожнае ў бары / Мае свой асобны голас...”, “лес гаворыць”, “хоць ён дзікі, / Але мудры і дзіўны, / Сэнс ён мае патайны” [13, с. 426-427].

У гэтым выяўляецца і спрадвечнае адухаўленне чалавекам сіл і з'яў прыроды. Але найбольш і найперш – нават не старажытнае, язычніцкае, але народнае, ментальнае, тое, што ўвесьтуле вызначае менталітэт беларуса, – уменне чалавека жыць у гармоніі з навакольным асяроддзем, прыстасоўвацца да суролага, дзікага, знаходзіць у ім патаемную прыгажосць, мудрасць, душу. Там, у лесе, нячутна прамаўляе душа чалавека, там, у лесе, адбываецца ўзвышэнне чалавека, і ў лесе, праз лес чалавек набліжаецца да разуменне агульных законаў прыроды. Бо душа беларуса – гэта не толькі ўвасабленне Сымона-музыкі, але і дзеда Данілы Дзеда – з розумам малога: малым быў Сымон, калі здзіўляўся таму, чаму здзіўляецца цяпер дзед Даніла. Так насуперак прыгнёту, насуперак уладзе “пушчы” як цемры духоўнай, дзед Даніла яшчэ раз сцвярджае-замацоўвае гэты вечны закон – **закон любові**, любові да пушчы, да таго, у чым узрасла, дзе расквітнела яго душа. І ў гэтым сэнсе дзед Даніла набліжаецца да гераіні Гётэ – да Маргарыты, абыходзячы Фаўста з іншага боку і выйшаўшы наперад яго, непасрэдна да самога Гётэ, да ягонай дыялектычнай думкі (вынік – дыялектычнае зліццё) – да думкі аб зліцці душы Маргарыты, поўнай Любоўі, і душы Фаўста, якая, прагнучы Паўнаты людскога існавання, заўсёды імкнецца наперад.

“...Канечны вынік мудрасці людскоў...” – трэба проста **любіць** усё тое, *праз што, у чым, з дапамогай чаго* чалавек рэалізоўвае сябе самога.

« – То же бывает и с матерями. Произведя на свет детей и отдав им вместе с молоком свою красоту и силу, они сами делаются невзрачными, и никто их больше не замечает.

– Но это печально, – сказал я, не утруждая особо своего ума.

– ...Может это и печально, однако ведь и прекрасно. Так хочет закон... закон служения. Что хочет жить долго, должно служить...» [5, с.40].

Гэта словы іншага героя Германа Гесэ – Лео, правядыра паломнікаў, тых, хто рухаюцца ў краіну Усходу. Гэта паломніцтва “струілось ... навстречу свету, навстречу чуду... наша Страна Востока была не просто страна, не географическое понятие, но она была отчизной и юностью души...” [5, с. 30, 36]. І ў гэтым сэнсе закон Служэння – гэта закон захавання – мараў дзяцінства, палкасці юнацтва, Веры, Надзеі і Любоўі, – усяго таго, без чаго чалавек не знаходзіць ды і не можа знайсці свой шлях ДА Бога, набыць (або вярнуць) сваю вышэйшую Боскую сутнасць.

“...Канечны вынік мудрасці людской...” схаваны ў наяўнасці кантрасту, дыялектыкі – быцця і небыцця, вечнага і смяротнага, **гармоніі Жаночага і Мужчынскага пачаткаў**. “Вечна-Жаночае / Вечна заве!” [8, с. 576], – завяршае велічную панараму касмічнага жыцця і лёсу чалавека ў ім Гэтэ.

Душа Фаўста знаходзіць душу Грэтхен па-за межамі зямнога існавання, на прасторах Рая, каля Богамацеры.

Сустрэліся ў Зямным Раі, а потым пайшлі прыступкамі Нябеснага Рая героі “Боскай камедыі” – Дантэ і Беатрычэ. Італьянскі гуманіст выступае першым паэтам новай гуманістычнай культуры ўжо ў сваім першым вялікім творы «Новае жыццё»: зямная прыгажосць Беатрычэ прыраўнена да вышэйшай, незямной прыгажосці: “Любовь гласит: дочь праха не бывает / Так разом и прекрасна и чиста. / Но глянула – и уж твердят уста, / Что в ней Господь нездешний мир являет» [11, с. 39].

Дантэ адраджае антычную традыцыю: вобраз зямной жанчыны ён бачыць азоранай святлом боскай прыгажосці. (Паэт бачыць – і вучыць нас бачыць!)

Так, у паэме Гамера «Іліда» ўзнаўляецца вобраз самай прыгожай жанчыны антычнага свету, з-за якой і пачалася Траянская вайна, – Алены Спартанскай: «дивно подобна она на бессмертных богов своим видом» [9, с. 149]. Так, Пенелопа (з паэмы Гамера “Адысея”) пасля 20 год разлукі з Адысеем з дапамогай багоў набывае прыгажосць, роўную боскай.

Антычная традыцыя ўслаўлення прыгажосці жанчыны адметна тым асаблівым святлом, той прамяністасцю, якой свеціцца, якую выпраменьвае жанчына, адухоўленая багамі. Хрысціянская традыцыя звязвае гэту вышэйшую, духоўную прыгажосць з блізкасцю жаночага вобраза да Боскай дасканаласці. Рэалістычны малюнак – пералік прыкмет жаночай прыгажосці як звычайных праяў звычайнага свету: вочы, вусны, валасы... “Да зорак не падобны любай вочы, / Каралі шмат за вусны чырваней. / Не златакосая, пад колер ночы, / А снег бялей смугі яе грудзей” – з санета Шэкспіра [24, с. 47]. Сімвалічны вобраз каханай ствараецца прыпадабненнем яе вобліка да дасканалых ліній, узораў матэрыяльнага свету. Так, у вершы “Ракаўкі” французскі паэт Поль Верлен параўноўвае аблічча жанчыны з лініямі ракавак, а Максім Багдановіч перастварае гэты верш па-беларуску: “Вось гэта удала ад шыі уражэнне, – / Ружова-белая, кароткая яна, – / А тая – вушанят прыгожых закругленне. / І сэрца хваляваць магла між іх адна...” (пераклад Максіма Багдановіча з Поля Верлена) [2, I, с. 182].

Спалучэнне язычніцкай і хрысціянскай традыцый пры стварэнні вобраза жанчыны, калі зямная прыгажуня бачыцца ў азарэнні незямным святлом, сустракаем у “Боскай камеды” Дантэ: “Затым на Беатрычэ з цеплынёю / Я стаў глядзець, але яна мяне / Сляпіла прамяністасцю сваёю, / І я ад ззяння гэтага знямеў” [12, с. 397].

Францэска, герой санетаў Петраркі, бачыць сваю Лаўру на нябёсах, яна становіцца настаўніцай, выратавальніцай чалавека на яго зямных шляхах: “...Расставшись с оболочкою земною, / Мадонна взмыла во владенья света. / Живая, лишь сиянием одета, / Она с высот небесных правит мною ...” [17, с. 114]. Вобраз ззяючай Лаўры ўслаўляецца і ў цыкле “Санеты на жыццё мадонны Лаўры”. Петрарка аднаўляе антычную традыцыю, якая пераасэнсоўваецца праз прызму хрысціянскай і свецкай культуры: яго Лаўра азораная вышэйшым святлом, і выпраменьванне нябеснага святла рэальнай жанчынай успрымаецца як асаблівае яе зямной прыгажосці.

Адраджэнне прыйшло з адкрыццём чалавека, падобнага да Бога, прыроўненага да вышэйшай Боскай прыгажосці. І Петрарка быў сярод першаадкрывальнікаў, пераствараючы жаночы вобраз «той, что в белоснежный одета свет» [17, с. 120], “Богиня ль то, как смертная, скорбит? / Иль светит в скорби свет богоявленный» [17, с. 73]; «Она предстала мне виденьем рая, / Явлением небесным – вплоть до звука / Ее речей, где каждый слог – Осанна» [17, с. 47].

Вобраз Алены Спартанскай у трагедыі Гётэ пераствараецца з улікам гэтай традыцыі: “Какой в меня поток сияния хлынул!” (пер. Б. Пастэрнака [7, с. 244]), – захоплены Фаўст, убачыўшы антычную прыгажуню на карнавалі ў палацы імператара.

У кантэксце адраджэнскіх ідэалаў бачыць жанчыну і Максім Багдановіч. У вершаваным апавяданні “У вёсцы” не толькі абагаўляецца простая вясковая дзяўчынка, калі падрабляе на рукі маленькага хлопчыка і ўсміхаецца яму [2, I, с. 144–146]. **Узрытаецца і душа чалавека, які здолеў убачыць, зразумець характэрнае дзяўчынай душы.** Ці не ў гэтым вялікая роля літаратурнай класікі, якая дазваляе бачыць і зразумець, што ты бачыш. Або як казаў Шэрлак Холмс, мы бачым, але мы не назіраем, г.зн. не разумеем...

Ці не ў гэтым – **перадаць іншаму абагоўленае пачуццё, пачуццё захаплення вышэйшай прыгажосцю чалавека** – і заключаецца вялікая роля мастацтва?!

Але, на жаль, “падрабнела і людзіна, / Падрабнеў цяпер і свет...” [13, с. 426], – казаў напачатку ХХ ст. дзед Даніла, герой паэмы “Сымон-музыка”. На жаль, перадаюцца амаль скрозь толькі адмоўныя пачуцці, нянавісць, злоба, зайздрасць... якія награвашчаваюць стрэсы, нянавісць... зло...

У літаратуры, у лепшых яе творах – у літаратурнай класіцы – бачым зусім іншае. Толькі ці разумеем, ці зразумеем мы тое, што бачым?!

Матыў адухаўлення, абагаўлення чалавека (праз дотык, судакрананне, лучнасць, сумоўе) – скразны ў сусветным мастацтве. Так, Саваоф на карціне Мікеланджэла “Стварэнне свету” працягвае руку, і вось-вось яна дакранецца да рукі Адама. І чалавек ажыве... **Перадаць іншаму жыццё, пачуццё любові, абагаўлення свету, людзей, жыцця...** Гэтае ж самае знаходзім і ў беларускай

літаратуры. Ад ушлаўлення прыгажосці жанчыны, вышэйшай яе праявы – духоўнай, азоранай святлом незямнога зьянення, пісьменнікі пераходзяць да ўшлаўлення таго, што менавіта такая жанчына ўзвышае чалавека, закаханага ў яе. *Вышэйшая прыгажосць адухаўляе, абагаўляе чалавека*, які яе бачыць, які захоплены ёю. Так, матыў стварэння прыгожай Галатэі антычным скульптарам Пігмаліёнам дапамагае Максіму Танку ўзнавіць цудоўны з момантаў тварэння: момант ажыўлення, адухаўлення прыгажосці: “– Шчаслівы ты, што можаш Галатэю / У мармуры стварыць, Пігмаліён. / Перад яе прывабнасцю нямею. / І мне здаецца, што ўсё гэта – сон. / – Не сон! / Чакай / Яшчэ разцом прайду я, / Яшчэ распраўлю валасоў брую. / І ты пабачыш наяву жывую. / Глядзі! Скідае туніку сваю” [21, с. 59].

Тры пераклады адной фразы Мефістофеля, героя трагеды Гётэ “Фаўст”, даюць, па нашу думку, спецыфічнае і надзвычай дакладнае тлумачэнне сутнасці не толькі навуковага пазнання, але супастаўлення, судакранання аднаго з другім: «Кто хочет знать, что есть живое, / Сначала дух живой убьет, / Все части сложит, / **Связи** вскрыет – / **Духовной** лишь недостает!» (пер. В.Васільевай [3, с. 47]). «Любой предмет желая изучить, / Чтоб ясное о нем познание получить, / Ученый прежде душу изымает, / Затем предмет на части расчеленяет / И видит их.. Да жаль, / **Духовная их связь** тем временем исчезла, унеслась...» [20, с. 442]. “Во всем подслушать жизнь стремясь, / Спешат явления обездушить, / Забыв, что если в них нарушить / **Одушевляющую связь**, / То больше нечего и слушать” [7, с. 69]. Гэту спецыфічную сутнасць чалавечых зносін таксама можна вызначыць паняццем “**духовная их связь**”, калі адбываецца найвялікшы з цудаў: чалавек атрымлівае тое, што нясе жыццё, – “**одуховляющую связь**».

Так адраджаецца нанова душа паэта, узвышаюцца пачуцці чалавека, калі ён прыгадвае-успамінае моманты духоўнага, душэўнага прасвятлення: “Страница лепшая ў штодзённым жыцці! / Зноў з ціхай радасцю цябе чытаю я, / Хай шмат чаго /ўжо/ з тых гадоў крыніца змыла / У памяці маёй, хай тэй дзяўчынкі мілай / Ўжо воблік губіцца ў цёмнай глыбіне, / Я веру, ў цяжкі час ён гляне на мяне” [2, I, с. 146].

Пераўтвараючая, адраджаючая, **ствараючая місія жанчыны**... Але ж гэта і **пераўтвараючая сіла мастацтва**, творчасці ўвогуле... У цяжкія хвіліны чалавеку сапраўды могуць дапамагчы светлыя ўспаміны – з дзяцінства, калі яно было радасным, шчаслівым, каханнем, маладосці, іншыя прыклады велічы, прыгажосці душы чалавечай...

Гэта сцвярджае М. Багдановіч – каханне наталіе душу чалавека новай радасцю: “А мне – вясёла. Блішчаць вочы, / І кроў ад шчасця аж кіпіць. / Іду я радасны, харошы, / Знікае з сэрца пустата...” [16, I, с. 242]. Каханне пераўтварае чалавека. Яно дазваляе ўбачыць прыгажосць ва ўсім, што ёсць навокал – пераўтварае Сусвет: “Іду я радасны, харошы, / Знікае з сэрца пустата... / А пад рызінавай калошай / Ціхутка хлюпае слата”. “...Гэта чуда зрабіў Ваш прывет”: “Я, бальны, бескрылаты паэт, / Помню, раз пазабыў сваё гора, – / Гэта чуда зрабіў Ваш прывет...” [2, I, с. 219]. **Каханне пераўтварае яго і яе, пераўтварае свет навокал.**

Захапленне Багдановіча красой “О, колькі ёсць красы цудоўнай поруч з намі...” аднаўляе рэнесанснае, з Петраркі. Пад уплывам моцнага пачуцця, кахання чалавек пачынае бачыць прыгажосць навакольнага свету і ўспрымаючы яе, **дабраслаўляе свет у цэлым**: “Благаславенны дні і сінь начэй, / І год, і час, і дзіўнае імгненне, / І край той ціхі, і кутка квітненне, / Дзе я ў палон папаўся двух вачэй” (пер. М. Дуброўскага).

Матыў дабраслаўлення, дабраслаўлення кахання, **дабраслаўлення жыцця і Сусвету** – сказы, з ліку “вечных” у сусветнай літаратуры.

Каханне не толькі пераўтварае таго, хто кахае. Яно пераўтварае і вобраз каханай. І гэты, адноўлены, перароджаны, **абагоўлены вобраз каханай наноў узвышае паэта**. “Чым болей сходзіць дзён, начэй, / Тым імя мілая вышэй” [2, I, с. 153] – гэта не толькі непаўторны вобраз дрэва, ліпы, на кары якой выразана імя каханай. Гэта вобраз вышэйшага духоўнага пачуцця, сімвал душэўнага прасвятлення, узвышэння, якое перажывае паэт, убачыўшы гэты надпіс шмат год пасля, калі згадвае тую, якую кахаў, калі ўспамінае каханне.

І менавіта яно здольнае ўратаваць чалавека, ператварыць яго з “чарвяка” ў “матыля”, калі скарыстаць вядомую “формулу” Дантэ: “...только черви мы, / В которых зреет мотылек нетленный...” – «**Силько душа от этого похорошеть может**» [2, II, с. 48], – нібыта працягвае гэту тэму Максім Багдановіч...

Пераўтвараючая сіла кахання. Вагі чыя – маці. Змяняецца жанчына – і дзякуючы яе змяненню – ахвяравальнаму – не толькі змяняецца іншы чалавек і свет навокал, але і працягваецца наноў жыццё.

Такі закон прыроды – прыроды навакольнай, прыроды чалавечай. І следванне гэтаму закону – вышэйшаму – усяляецца як найвышэйшая заканамернасць і прыгажосць у творчасці Максіма Багдановіча: “Так крохкая, пушыстая багатка / Пад ветрам аблятае, каб магло / Яе насенне узрасці і кветнуць, / І толькі кволае сцябло пасля / Гаворыць аб жыцці, дзіцям адданым” [2, I, с. 163].

Як не згадаць побач з радкамі Багдановіча вершаваныя радкі Германа Гесэ (“Мудрасць браміна”), напісаныя пазней багдановічавых, але ўсё аб тым жа: “Не дороги нам дні, не жаль нам их нимало, / Чтоб то, чем дорожим, росло и созревало - / Цветок ли пестуем в саду, где сладко дышим, / Ребенка ли растим иль книжечку мы пишем» [5, с. 371].

Новым жыццём пераўтвараецца жанчына. Новым жыццём пераўтвараецца Сусвет. “Так таінственна ўсё, так знаёма, // Ўсё так проста і так неразгадана” (“Хаўтуры”) [2, I, с. 241]. І хоць смерць крочыць крок у крок побач з жыццём, і хоць “ціха паўзушчы чарвяк // Ўсё ж дагнаў нас ля самай магілы...” [2, I, с. 134], але паэт дабраслаўляе жыццё. Таму што асноўны матыў у творчасці Максіма Багдановіча – матыў дабраслаўлення. Дабраслаўлення жыцця, кахання і нават смерці, калі за ёй стаіць новае жыццё. Гэтаму навучыў Максіма вопыт маці. Вопыт Марыі Апанасаўны. Гэта яна памерла, “каб жыццё дзіцёнку даць!” [2, I, с. 165]. Гэта яна засталася дзеваю-маці, маці-ахвяравальніцай. Засталася загадкай для Максіма. Загадкай Мадонны. Загадкай зоркі Венеры. Крохкай і пушыстай багаткі. Кветак прыгожай восені, што ўзрасталі “ўспаённыя / Тугаю, горам, слязінкамі лета” [2, I, с. 67]. “Кветы чырвоныя, неапылёныя” [2, I, с. 202]

– гэта іх напаткаў цяжкі лёс: “Плачце, галіны, лісты!” [2, I, с. 136]. Гэта жанчына засталася загадкай, якую паэт так і не здолеў разгадаць. Але якую паніў вышэй за ўсё, якую дабраслаўляў усімі сіламі сваёй закаханай душы, усёй магутнасцю свайго ўзнёслага таленту.

Гэтую загадку, што праляцела па вуснах Мадонны, Моны Лізы, Веранікі. Якую заўважылі паэты, але разгадаць якую не здолелі: “І прад высокую красою, / Увесь зачараваны ёй, / Скланіўся я душой маёй, / Натхнёнай, радаснай такою...” (“Вераніка”) [2, I, с. 152].

Гэты *матыў схілення перад вышэйшай прыгажосцю* быў крышталізаваны ў творчасці М. Багдановіча, перайшоўшы ў новы вобраз, ва ўчынак знашняга плану, выліўшыся ў **жаданне прыпасці да слядоў той, якую ён кахае**: “... Тады бы, пэўна, выціснулі боты / Па мяккаму асфальту рад слядоў. / І я, нявідны для цябе і бледны, / Не бачачы нічога ўкруг сябе, / Прыпаў бы к ім...” [2, I, с. 243].

У Петраркі: “Я припадал к ее стопам в стихах...” [17, с. 126].

Самы светлы, самы ўзвышаны матыў усёй сімфоніі кахання-стварэння: матыў дабраславення. *Сімвалам вышэйшага дабраславення* – змянення праз каханне, ажыўлення ў чалавеку промню *Боскага* – становіцца **той, хто ўкленчыў**: “О, як дрогнула сэрца! / Я паняў. Я каленямі стаў / Прад табой...” [2, I, с. 156].

...Змаглі хіба што схіліць галаву, укленьчыць прад ёю, захаваць навечна зачараванне. Але разгадаць не змаглі, як не змаглі разгадаць усмешку Моны Лізы – пакаленні да Леанарда, да Максіма, пакаленні пасля Леанарда, пасля Максіма...

“Восходит Матери лицо . . . И замыкается кольцо” (Уладзімір Бойка).

«Nos victor eris... сим ты будеш побеждать» (Васіль Розанаў).

Рэалізоўваючы сябе, чалавек найперш апладняе, узвышае, адухаўляе, нават абагаўляе сваю душу тым, “**от чего растет душа человека**”. Саму гэту формулу вывеў Максім Багдановіч: “Не твои ли песни поются теперь в час жатвы?... Для него же ты хочешь еще и красоту взять от них?... под песни кладут в колыбель человека и под пение же опускают в могилу его... чем он утишит печаль кроме песни твоей?... Так же и в день радости он призовет тебя.. Но когда пробудится душа человека,— только песня сможет утолить ее...— но пусть же в песнях будут мысли мудрые и поучающие, чтобы кроме красоты была в них и польза для людей... — ибо сама красота и есть **то, от чего растет душа человека**” [16, II, с. 58–59].

Ці не самы галоўны вынік жыцця... Расце, відавочна, найперш і найбольш – ва ўмовах Кахання, калі душа напоўнена Любоўю. Але не толькі ёю. Абазначаючы “вобраз і падабенства” чалавека, богасловы называюць тыя якасці, якія прыпадабняюць чалавека да Бога: **любоў, свабода, здольнасць ствараць**. Думаецца, што гэта якраз тыя першыя якасці, “от чего растет душа человека”. І ў гэтым быў прарыў чалавецтва і яго мастацтва да зорных вяршыняў духоўнасці, прыгажосці як патэнцыяльнай магчымасці рэалізацыі свайго вышэйшага, Боскага, патэнцыялу, свайго “вобразу і падабенства”.

“Усеагульная сытасць і хуткасць руху неўзабаве будуць дасягнуты, але далей што? – пытаўся вядомы вучоны Дз.С.Ліхачоў. І адказваў: – “Развіццё культуры! А мы скарачаем культуру, скарачаем выкладанне гуманітарных навук у школе” [24, с. 275]. Творчасць – гэта стварэнне чалавека як “вобраза і падабенства”, тое, што ператварае “чарвяка” ў “матылька”, паводле вобразнага празрэння Дантэ.

Праз любоў і творчасць, якія ажыццяўляюцца свабодным выбарам свабоднага чалавека ва ўмовах свабоды творчасці (або як сказаў Гётэ апошнімі словамі Фаўста: “народ свабодны на зямлі свабоднай...” [1, с. 559]), можа быць спаўна рэалізаваны гэты шлях, на якім “расце душа чалавека”. У прынцыпе, гэта і ёсць вызначэнне сэнсу, прызначэння і зместу чалавечага жыцця, акрэсленага пошукамі Фаўста. Маргарыта-Грэтхен – алегорыя Каханьня, і Фаўст – сімвал паўнаты чалавечага існавання. Праз творчасць у самых розных сферах прыватнага, грамадскага, цывілізацыйнага жыцця ён рэалізуе сябе і ў выніку дасягае **Гармоніі Жаночага і Мужчынскага** – вышэйшага ідэалу Боскага тварэння адносна чалавека...

Душа расце з часу нараджэння, у час працы, у паўсядзённых клопатах, у простае чалавечай радасці. З гэтага яна набіраецца мудрасці. І ўсё гэта яна пажынае ў час смерці самога чалавека.

І забраць з сабой можа толькі тое, ад чаго і што яна ўзраціла ў самой сябе.

Фаўст памірае. Але Мефістофель, які спрачаўся з Госпадам за душу чалавека, не ўпільнаваў душу Фаўста. Гэтую бессмяротную часцінку ўносяць анёлы – туды, дзе пануюць Бог і вечнасць, дзе наканавана сустрэцца душам Фаўста і Маргарыты. Іх сустрэча-зліццё і ёсць адказ на пытанне, які так засяроджана шукаў Фаўст з самага пачатку трагедыі. Гэта сустрэча-зліццё і будзе асновай вечнага кругавароту жыцця ў прыродзе, умовай нараджэння і існавання чалавека на Зямлі. Асноўны сэнс “вечнасці” Фаўста, такім чынам, – ва ўзбагачэнні бессмяротнай чалавечай душы, узвышэнні яе ў пошуках і пакутах, у вечным памкненні да недасяжных вяршынь творчасці, любові, самаздзяйснення.

Ілюструючы апошнюю сцэну трагедыі Гётэ, беларускі мастак Арлен Кашкурэвіч заўважыў: “Прыгожы юнак на ілюстрацыі – гэта не анёл, гэта – душа Фаўста, душа абноўленая, адроджаная. Я так і запісаў у сшытку: “Фаўст аслеп, але пачаў бачыць унутраным зрокам”. Гэта вобраз адноўленага Фаўста. Ён ачышчаецца, ён пачынае разумець сутнасць, тое, дзеся чаго чалавек жыве. Зноў запіс: “Жыць трэба ў імя наступных пакаленняў, а сучасныя людзі думаюць больш пра сябе”. Вось гэта Фаўст зразумеў, гэта “ўбачыў”. Кожнае пакаленне праходзіць праз свае спакушэнні і пераадольвае іх на шляху да самаўдасканалення, у пошуках Ісціны” [25, с. 315].

Так, самая важная ісціна – захаваць сваю душу жывой, каб яна не счарсцвела ў жыццёвых выпрабаваннях, не знікла, як шагрэневая скура... Прыгадаем трылогію амерыканскага пісьменніка Уільяма Фолкнера “Вёсачка”, “Горад”, “Асабняк”. Флем Сноўпс, жыццё і “расчалавечванне” якога складае сюжэт трылогіі, быў напачатку апошнім бедняком у вёсачцы. Але з цягам часу ён становіцца ўладаром раскошнага асабняка. Здабываючы багацце, Флем Сноўпс

не саромеючыся, “аддаваў на закланне” сваіх блізкіх, сяброў жа ў яго і быць не магло. Адноўчы аднаму з герояў трылогіі прысніўся сон: быццам Флем Сноўпс заклаў сваю душу Князю Цемры, а калі прыйшоў за ёю, чэрці аддалі яму карабок ад запалак. Толькі замест душы ў карабку ў куточку герой знайшоў кавалак засохлага броду: так знішчылася, счарсцвела, ператварылася ў бруд душа гэтага чалавека.

Фаўст прыходзіць у канцы свайго жыццёвага шляху да душэўнага “прасвятлення”. Яго душа ачышчаецца, аднаўляецца ў жыццёвых клопатах. Невыпадкова таму Арлен Кашкурэвіч знаходзіць для ўвасаблення яе трапны мастацкі вобраз. Ці не пра тое нагадвае і вобраз адроджанай наноў прыгажосці –багіні кахання Венеры на карціне Сандра Бацічэлі “Нараджэнне Венеры”? Ці не пра тое нагадваюць іншыя названыя намі вобразы жанчын – увасабленні не толькі жаночай красы, але і вечных сімвалаў – сімвалаў душэўнай, духоўнай прыгажосці?!

Пэўна, чалавек жыве тады, калі ў ім ажывае яго творчая душа, як ажыла статуя Галатэі, створаная Пігмаліёнам, як дзякуючы сіле кахання, набыла вечнае жыццё і страчанага мужа Купідона яго жонка Псіхея.

Таму, калі хочаце жыць, – тварыце.

Калі хочаце жыць прыгожа – тварыце выгол сябе прыгожае.

Калі хочаце жыць вечна – шануйце ў сваіх пачуццях, у сваіх справах мінулае і сучаснае, каб будучыня працягнула вам сваю руку ўдзячнасці.

Тварыце ў сваёй душы вечнае – Любоў.

ЛІТАРАТУРА:

1. Адамовіч, Г.Я. «...Чытаю ілюстрацыю як літаратурны твор...»: нататкі з творчай лабараторыі «Фаўст-XX ст.» / Г.Я. Адамовіч // Мастацтва. – 1993. – № 8. – С. 54–63 ; № 9. – С. 5–11. Інтэрв’ю з Арленам Кашкурэвічам увайшло таксама ў тэкст кнігі. Адамовіч, Г.Я. З крыніц сусветнай літаратуры : дапам. для настаўнікаў / Г.Я. Адамовіч. – Мінск : Беларус. энцыкл., 1998. – 352 с.

2. Багдановіч, М.А. Поўны збор твораў : у 3 т. / М.А. Багдановіч ; Акад. навук Беларусі, Ін-т літ. ; рэдкал.: В.В. Зуёнак [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992–1995. – Т. 1 / рэд. А.А. Лойка. – 1992. – 751 с. ; Т. 2. – 1993. – 600 с.

3. Васильева, Г.М. Pars pro toto в «Фаусте» И.В. Гете / Г.М. Васильева // Всемирная литература в контексте культуры: XV Пуришевские чтения : сб. ст. и материалов / Моск. пед. гос. ун-т ; отв. ред. М.И. Никола. – М., 2003. – С. 47.

4. Временное «поражение» добра – только видимость: Священник отвечает на вопросы читателей о добре и зле // «Аргументы и факты в Белоруссии». – 2009. – № 32. – С. 6.

5. Гессе, Г. Избранное : сборник / Г. Гессе. – М.: Радуга, 1984. – 592 с.

6. Гесэ, Г. Гульня шклянных перлаў: спроба жыццёпісу Магістра Гульні Ёзэфа Кнэхта з дадаткам ягоных твораў : [раман] / Г. Гесэ ; пер. з ням. В. Сёмухі. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 476 с.

7. Гете, И.В. Собрание сочинений : пер. с нем. : в 10 т. / И.В. Гете ; сост. Н.Вильмонт, Б. Сучков ; под общ. ред. Н. Вильмонта, Б. Сучкова, А. Аникста. – М. : Худож. лит., 1976. – Т. 2 : Фауст : трагедия. – 509 с.
8. Гётэ, Ё.В. Выбранные творы / Ё.В. Гётэ ; уклад. Л. Баршчэўскі, П.Копанеў. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1999. – 634 с. – (Беларускі кнігазбор. Сер. 3, Замежная літаратура).
9. Гомер. Илиада. Одиссея //
10. Данте, А. Божественная комедия / А. Данте ; пер. с итал. М.Лозинского. – Минск : Маст. літ., 1987. – 574 с.
11. Данте, А. Новая жизнь / А. Данте ; пер. с итал. А. Эфроса. – М. : Худож. лит., 1985. – 168 с.
12. Дантэ, А. Боская камедыя / А. Дантэ // Хрэстаматыя па літаратуры народаў свету : дапам. па сусвет. літ. для сярэд. навуч. устаноў гуманітар. профілю (X кл.) : У 2 ч. / уклад. Л. Баршчэўскі. – Мінск : Беларус. гуманітар. адукац.-культ. цэнтр, 1995. – Ч. 1. – С. 112–124.
13. Колас, Я. Сымон-музыка // Колас Я. Збор твораў / АН БССР. Ін-т літ. імя Я. Купалы ; Рэдкал. : Я. Колас і інш. — Мінск : Выд-ва АН БССР, 1952. – Т.4. – С. 289–486.
14. Лихачев, Д. С. Заметки и наблюдения : Из записных книжек разных лет / Д.С. Лихачев. – Л.: Сов. писатель, 1989. – 608 с.
15. Моэм, У.С. Бремя страстей человеческих / У.С. Моэм. – Мінск : Маст.літ., 1988. – 638 с.
16. «О все видавшем» со слов Син-лике-уннинни, заклинателя. Эпос о Гильгамеше // Я открое тебе сокровенное слово : Литература Вавилонии и Ассирии. – М. : Худож. лит., 1981. – С. 122–194.
17. Петрарка, Ф. Сонеты / Ф. Петрарка. – Минск : Вышэйшая школа, 1982. – 176 с.
18. Петрарка, Ф. Санеты / Хрэстаматыя па літаратуры народаў свету : дапам. па сусвет. літ. для сярэд. навуч. устаноў гуманітар. профілю (X кл.) : У 2 ч. / уклад. Л. Баршчэўскі. – Мінск : Беларус. гуманітар. адукац.-культ. цэнтр, 1995. – Ч. 1. – С. 126–131.
19. Разанаў, А. Шлях–360 : паэмы і вершы / А. Разанаў. – Мінск : Маст. літ., 1981.
20. Системный анализ и принятие решений : словарь-справочник : учеб. пособие / под. общ. ред. В.Н. Волковой, В.Н. Козлова. – М. : Высш. шк., 2004. – 614 с.
21. Танк, М. «Мне пару крыл дало юнацтва...» : выбр. лірыка / М.Танк ; уклад. В. Рагойшы. – Мінск : Маст. літ., 2003. – 479 с.

22. Хемінгуэй, Э. Стары чалавек і мора / Э. Хемінгэй // Олдрыдж, Дж. Паляўнічы; Хемінгуэй, Э. Стары чалавек і мора, Сент-Экзюперы, А. Маленькі прынц. – Мінск : Юнацтва, 1996.– С. 195 – 262.

23. Чарота, І. Інтэлігенцыя не ўзяла ад візіту таго, што павінна была і магла / І.А. Чарота // Звязда. – 2009, 15 кастр. – № 194. – С. 7

24. Шэкспір, У. Санеты. Трагедыі : пер. з англ. / У. Шэкспір ; уклад., прадм. і камент. В. Небышынца. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 479 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ